

Ірына Агеева

Варшава

ПАМІЖ КІТЧАМ І МАСТАЦКАСЦЮ: ГУМАР І ІРОНІЯ Ў ТВОРЧАСЦІ АНДРЭЯ ХАДАНОВІЧА

Беларускія літаратурныя крытыкі неабгрунтавана, на наш погляд, сцвярджаюць пра прыналежнасць творчасці А. Хадановіча, сучаснага паэта і перакладчыка, аўтара дзевяці кніг вершаў, да элітарнай культуры. У якасці аргументаў звычайна спасылаюцца на паэтыку постмадэрнізму, якая падразумевае наяўнасць у тэксце як мінімум двух слаёў, што павінны задаволіць як элітарнага, так і масавага чытача. Аднак у тэкстах А. Хадановіча элітарны слой або адсутнічае, або дэфармуецца ў квазіэлітарны, што набліжае гэтыя тэксты да кітчавых. Напрыклад, іронія, характэрная для постмадэрнізму, у А. Хадановіча часта замяняецца гумарам.

Паводле У. Эка, для постмадэрнізму характэрная іронія, іранічнае пераасэнсаванне культурнай спадчыны¹, якую мадэрнізм адмаўляў у прынцыпе, а для дыдактычных твораў, скіраваных на барацьбу з чалавечымі заганами, характэрная сатыра. Гумар жа, як правіла, амаль не выкарыстоўваецца ў дыдактычных творах, і не нясе такой функцыянальнай нагрузкі, як сатыра. Як вядома, гумар, у адрозненні ад сатыры, – гэта незласлівы, прыязны смех. Гумар шырока распаўсюджаны ў прафанных жанрах вуснай народнай творчасці (прыпеўкі, анекдоты, жарты). Цалкам гумарыстычнай з’яўляецца кніга А. Хадановіча *Землякі, альбо Беларускія лімерыкі*. Падабенства ўведзенага ў беларускую літаратуру лімерыка з народнай прыпеўкай відавочна і з фармальнага, і са змястоўнага пункту гледжання: для абодвух жанраў характэрна кароткая форма з камічнай развязкай, побытавыя сюжэты, масавы адрасат. Часта ў абодвух выпадках сродкам стварэння камічнага эфекту з’яўляецца ўжыванне альбо наўмыснае апусканне нецэнзурнай ці прастамоўнай табуіраванай лексікі (альбо замена яе чытэльным эўфемізмам), прычым апушчанае лексіка, для спрашчэння аднаўлення яе пры ўспрыняцці, стаіць у моцнай пазіцыі і з’яўляецца эмацыйным цэнтрам твора. Для параўнання:

“Як ідзём мы на Каўказ,
Сонца свеціць проста ў глаз,
Як ідзём мы на Еўропу,
Сонца свеціць ...тожа ў глаз!”²

У А. Хадановіча:

¹ Параўн.: У. Эка, *Заметки на полях „Имени розы”*, пер. на рускую Е. Касцюковіч [online], www.philosophy.ru/library/eco/zametki.html [доступ: 20.04.2012].

² Запісана мною, з перададзеным графічна вымаўленнем, ад Кавалевіч Матроны Ільінічы, 1932 г. н. у в. Оса Кобрынскага раёна ў 2009 годзе. Замененае апошняе слова, якое называе табуіравую ў мове назву часткі цела, носьбітамі мовы лёгка аднаўляецца.

„Неразважны сатырык з-пад Слоніму
Вершы надрукаваў без псеўдоніму
Супраць валадара –
І за спробу пярэ
Атрымаў... (не знаходжу сыноніму)”³.

Згодна з жанрам, лімерыкі А. Хадановіча гумарыстычныя, забаўляльныя, пазбаўленыя філасофскай, маральнай і этычнай нагрукі. Як сказана напачатку кнігі, яна адрасаваная „аматарам паэзіі, геаграфіі ды проста пасмяяцца”, што акрэслівае патэнцыйнага адрасата як масавага чытача. Варта не пагадзіцца з меркаваннем Марыі Мартысевіч пра дыдактычнасць хадановічаўскіх лімерыкаў:

„Даследчыкі адмаўляюць лімерыкам як жанру абсурду ў дыдактычнасці, дый сам аўтар беларускіх лімерыкаў ставіцца да іх хутчэй як да літаратурнага эксперыменту. Мне ж падаецца, што і яны не пазбягаюць адвечнага накіравання літаратуры – цешачы, навучаць. З аднаго боку, рэдактары „Нашай Нівы” змясцілі лімерыкі на апошняй старонцы, – там, дзе звычайна друкуюць сатырычныя замалёўкі з сучаснага жыцця. З іншага – у прадмове да *Лімерыкаў беларускіх* аўтар адсылае чытача да першакрыніцы – англійскіх лімерыкаў Ліра, абвешчаючы працяг традыцыі ў беларускай літаратуры”⁴.

Пераемнасць традыцыі як факт не дадае творах большай дыдактычнасці, паколькі перайманне, умоўна кажучы, антыдыдактычнага жанру не можа даць у выніку дыдактычнасць. Вартыя палемікі таксама выказванні крытыка пра тое, што А. Хадановіч сваімі лімерыкамі намагаецца ўзнавіць у свядомасці чытача сувязь паміж канцэптамі „роднае места” і „родная краіна”, паколькі „горад – гэта вузел, на якім трымаюцца ўсе пяць радкоў”⁵ [лімерыка – І.А.]. Як правіла, горад падбіраецца безадносна да героя лімерыка, за выключэннем малой колькасці выпадкаў накіраваных на Кобрын – РНЕ-шнік-суворавец, таму меркаваць пра нейкія глыбейшыя інтэнцыі ў дадзенай кнізе не даводзіцца.

Дадазеныя лімерыкі валодаюць цэлым шэрагам прафанных маркераў, накіраваных на механічную, пазбаўленую эмацыйнага перажывання, рэакцыю чытача альбо слухача. Паказальнымі з’яўляюцца нават героі лімерыкаў: *вуграваты вугор, дэгуштатар напояў, лунатычка, дэгуштатар прысмакаў, дысідэнт, дзеўка, улюбёнец жанчын, звар’яцелы Віця, вірлавокі мангуст, працавіты мужык, мафіёзныя хлопцы, валацуга, снайпер, казанова й вандроўнік, распусніца, тры сястры-камікадзэ, стогадовая бабуля, выкшталцоны п’янюка, німфаманка-юрлівіца, паслядоўніца Фройда, будаўнік камунізму, амаральная бабуля, паліглот-мнагажэнец, сэксуальны маньяк і г. д.* Пра адну пятую герояў зборніка чытачу паведамляюцца пікантныя падрабязнасці калясэксуальнай тэматыкі, трошачкі менш герояў такім ці іншым чынам звязаныя са смерцю, гвалтам ці калецтвам. Значная частка сюжэтаў датычыць алкагольнай тэматыкі і псіхічных адхіленняў.

Для творчасці А. Хадановіча характэрна таксама шырокае ўжыванне размоўнай, а часам і грубай лексікі, якую шматлікія крытыкі залічваюць, падобна, да спосабаў умелага спалучэння элітарнага і масавага. Часам яна апраўдана з пункту

³ А. Х а д а н о в і ч, *Землякі, альбо Беларускія лімэрыкі*, Мінск 2005, с. 67.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

гледжання выбару сродкаў данясення зместу, як у творы *Выбраныя месцы зь ліставання Івана Жыхлівага й Н.К. Крупскай*, дзе гістарычны персанаж, рускі цар, паўстае ў іранічным абліччы, якое можна трактаваць як сатыру на сучаснага палітыка⁶. Тут Андрэй Хадановіч рэпрэзентуе травестацыйны падыход да спалучэння нацыянальнага і антычнага, і ў дадзеным выпадку, можна пагадзіцца з меркаваннем прыхільнікаў постмадэрністычнай трактоўкі творчасці А. Хадановіча, адпавядае постмадэрністычным прынцыпам макаранічнасці і спалучэння высокага і нізкага. У *Выбраных месцах...* героі выказваюцца элегічным двувяршам, сапфічнай страфою, малым асклепіядавым вершам, пры гэтым ужываючы слэнг, прастамоўе і варварызмы:

„Мір табе, жэншчына-вамп, дыстрыбутар чужое харызмы!
Salve, сяброўка чужых дзён і суворых начэй!
Мужа твайго пачытаў: стары Крупскі амаль бездакорны.
Спрактыкаванай рукі ўгледзіш адбітак ва ўсім”⁷.

Аднак не ўсюды прастамоўныя выразы дасягаюць патрэбнага эфекту, а толькі там, дзе іх прысутнасць узмацняе камічнасць, арганічна ўпісваючыся ў кантэкст. Злоўжыванне слэнгам і прастамоўем часам прыводзіць да недарэчнасцяў, звязаных з вострым дысанансам паміж зместам і формай:

„ды ёсць яшчэ сонца анфас і месяц зь цёмнага боку
а значыць будуць заплывы ў зьлівы і будуць пленэры ў сьпёку
гадзіны **прух і няпрух** і вечны мастацкі рух
навобмацак да намётаў сябровак і проста **падруг**”⁸
[выдзелена мною. – І.А.].

Грубая лексіка, ужыванне якой патрабуе асаблівага кантэксту і пільнай увагі аўтара, у А. Хадановіча становіцца звычайнай, паўсядзённай, і, адпаведна, страчвае свае стылістычныя мажлівасці, стаючыся ўсяго толькі адметнасцю індывідуальнага стылю аўтара:

„У кавярні, якую наведваў Бродзкі (ці Троцкі),
дзе, паводле звестак, павольна бягуць хвіліны,
прыдумляй свой вершык **задроцкі**,
жуючы свае цэпэліны”⁹ [выдзелена мною. – І.А.].

Прынцып літаратурнай гульні, паўсюдна адзначаны крытыкамі, у Андрэя Хадановіча часта пераходзіць мяжу смешнага, не кажучы ўжо пра этычнае. Назва аднаго са зборнікаў, *Лісты з-пад коўдры*, якая адсылае да *Лістоў з-пад шыбеніцы* Кастуся Каліноўскага, досыць спрэчная з пункту гледжання этыкі: іранічнае перайначванне сімвала беларускага адраджэння, не ўшанаванага належным чынам па прычыне палітычных захадаў сённяшняе беларускае ўлады, выглядае па меншай меры заўчасным. У выпадку, калі б змяніўся культурны кантэкст і ўпамінанне

⁶ Нагодай да такой інтэрпрэтацыі служыць мова Івана Жыхлівага (трасянка) і змест некаторых выказванняў.

⁷ А. Х а д а н о в і ч, *Землякі...*, с. 47.

⁸ А. Х а д а н о в і ч, *Сто лі100ў на tut.by*, Мінск 2007, с. 104.

⁹ *Ibidem*, с. 29.

Лістоў з-пад шыбеніцы сталася паўсюдным, прывычным і будзённым, быць можа, „лісты з-пад коўдры” ўспрымаліся б па-іншаму, і не падаваліся б незвычайнымі.

Тэарэтыкі постмадэрнізму вылучаюць спецыфічную для постмадэрнізму пародыю – пасціш¹⁰. Сутнасць такога раздзялення палягае ў асноўным на меркаванні, што ў не-постмадэрністычнай пародыі існуе пэўная тэкставая і пазатэкставая рэальнасць, якая абвешчаецца сапраўднай і лічыцца кропкай апоры, а ў постмадэрністычным пасцішы першапачаткова зададзена адсутнасць якіх-кольвек семантычных прыярытэтаў, з чаго вынікае адсутнасць дамінантнай рэальнасці, да якой можна апелываць як да сапраўднай. Хадановічаўскія пародыі трэба лічыць менавіта пародыямі па прычыне таго, што яны адпавядаюць класічным прыкметам пародыі як жанра: камічны эффект ствараецца дзякуючы рэзкай неадпаведнасці паміж формай і зместам, прычым форма, як правіла, вытрыманая ў межах арыгіналу (А. Хадановіч бярэ найбольш вядомыя, лёгкапазнавальныя творы), а змест – побытавы, знаёмы беларускай аўдыторыі. Такім чынам, пункт апоры, дамінантная тэкставая рэальнасць прысутнічае ў выглядзе лёгкапазнавальнай штодзённасці. Напрыклад, у вершы *Пост* – пародыі на верш А. Блока *Девушка пела в церковном хоре...* – апісаная сітуацыя прымаецца за сапраўдную, а стылістыка ў духу сімвалізму, якая адсылае да аднаго з самых вядомых вершаў А. Блока, стварае камічны эффект па прычыне рэзкага дысанансу формы і зместу:

„дзеўчына пела ў шыкоўным бары
танчыла і абдымала шост
дзеўчына проста шукала пары
а ў мужыкоў пачынаўся пост

дзеўчына скінула белы вэлюм
скінула белае паліто
і засталася ў станіку белым
а з мужыкоў не глядзеў ніхто”¹¹.

Як і ў папярэдніх выпадках, камічнасць тут абапіраецца на побытавую, стэрэатыпную сітуацыю, знаёмую шараговаму чытачу, узмоцненую ўжываннем размоўных слоў, што на ўзроўні тэксту максімальна набліжаюць сітуацыю да побытавай.

Пры тым, што А. Хадановіч часта апеллюе да эмацыйнасці, само эмацыйнае перажыванне ў творах зводзіцца да перажывання далікатнай тэматыкі як факта, які існуе ў рэчаіснасці і ўзгадваецца, а не перажываецца ці раскрываецца аўтарам, што можна параўнаць з рэакцыяй адрасата на непрыстойныя словы ў побытавым, пазапаэтычным (і пазалітаратурным) кантэксце. Аднак калі ў лімерыку як жанры гумар адзначанага эстэтычнага ўзроўню прымальны, нават характэрны, то прысутнасць таго самага ў іншых творах аўтара стаецца нагодай адпаведна ацэньваць мастацкі ўзровень твораў, і размаўляць пра ўмоўную паэтычнасць. Ганна Кісліцына ў прадмове да кнігі А. Хадановіча *Старыя вершы* піша:

„«Ружавашчokі дэкаданс» – так можна было б паэтычна акрэсьліць стыль, у якім ён [Андрэй Хадановіч. – І. А.] працуе, хаця слова «працуе» выглядае не-

¹⁰ Гл. И. И л ь и н, *Постструктурализм, деконструктивизм, постмодернизм* [online], www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Ilin_Post/99.php [доступ: 12.06.2012].

¹¹ А. Х а д а н о в і ч, *Пост* [online], <http://arche.bymedia.net/2007-10/chadanovic710.htm> [доступ: 20.06.2012].

дарэчным: верш яго, нягледзячы на клясычныя формы, успрымаецца лёгка, хутка і выклікае бясконцыя выбухі сьмеху. Жыцццялюб Хадановіч незаўважна ламае традыцыйныя ўяўленьні, што інтэлектуалізм – гэта цьмянае, нечытальнае рэчыва для абраных”¹².

Такім чынам, літаратуразнаўца падкрэслена супрацьпастаўляе „іранічны інтэлектуалізм” А. Хадановіча інтэлектуалізму ў традыцыйным разуменні, падмацоўваючы сваё выказванне прыкладам з верша *Руплівец культуры*, які адкрывае кнігу:

„У руцэ асадка, побач пляшка –
вершаваць увогуле няцяжка,
і ня шкода, што чарговы рым
верхагляду ўявіцца старым.
У душы руплівага паэты
ёсьць напалеонаўскія мэты,
але ўверсе дах, лічы, падох –
дрэнныя альтанкі ў гарадох! –
і зь нябёсаў кроплі, кроплі, кроплі...
Ты рымуеш і глытаеш соплі”¹³.

Трэба адзначыць, што ў дадзеным творы сапраўды шмат самаіроніі, характэрнай для постмадэрнізму, аўтар іранізуе над самім працэсам стварэння вершаў, як бы дэсакралізуючы яго. Аднак сродкамі стварэння камічнага эфекту з’яўляюцца тыя самыя прыёмы, што і ў лімерыках: табуіраваныя, непаэтычныя словы „соплі”, „падох”, – і тэма алкаголю: „поруч пляшка”, – менавіта яны становяцца прычынай „бясконцыя выбухаў сьмеху”, пра якія гаворыць Г. Кісліцына. Калясэксуальная тэматыка таксама знаходзіць сваё месца па-за лімерыкамі. Напрыклад, у вершы *Развагі ля адной карціны ў моцнай пазіцыі* (пачатак) абыгрываецца выслоўе Геракліта „ў адну раку не ўвайсці двойчы”:

„Нібы ў адну й тую ж рэчку ўвайсці альбо ў дзеўчыну двойчы,
двойчы глядзецца ў люстэрка адно спрабавацьмеш ты марна:
твар не пазнаеш чужы, у варожыя гледзячы вочы;
зрэнкі, як промні, адна ў адной адаб’юцца папарна”¹⁴.

„Увайсці ў дзеўчыну” – выраз заведама непаэтычны, шырока распаўсюджаны ў вульгарнай размоўнай мове. Натуральна, што неадпаведнасць у выглядзе сумяшчэння вядомага выслоўя філосафа і размоўнай лексікі, аб’яднаных агульным словам „увайсці”, выклікае рэакцыю ў выглядзе сьмеху, аднак па сваёй сутнасці сродкі стварэння камічнага застаюцца на тым жа мастацкім узроўні, што і ў лімерыках. Той жа механізм можна назіраць і на прыкладзе *Наследавання Гарацэму*¹⁵:

„Няхай паўзуць па Беларусі чуткі,
што помнік маю, як і маю мець:
ня чэлес, пругкі і зусім ня гнуткі

¹² А. Хадановіч, *Старыя вершы*, Мінск 2003, с. 3.

¹³ *Ibidem*, с. 9.

¹⁴ *Ibidem*, с. 20.

¹⁵ *Ibidem*, с. 18.

(зь ім побач Аляксандраў слуп – малюткі!)¹⁶,
 ня біцэпсы трывалыя, як медзь,
 ня кудзеры, ня вочы і ня персі –
 штось іншае дае натхненню рух!
 Не! Толькі дух мяне трымае ўверсе,
 магутны дух, непераможны дух!”

Такім чынам, пэўная зацыкленасць аўтара на фізіялагічным аспекце, спрошчаная эмацыйнасць, дамінаванне гумару над іроніяй, прысутнасць пародыі на месцы постмадэрністычнага пасцішу, насычанасць вульгарнай і прастамоўнай лексікай, змяшаная з вялікай колькасцю спасылак на самыя розныя тэксты культуры, што на першы погляд стварае ўражанне постмадэрністычнага спалучэння высокага і нізкага, пры глыбейшым разглядзе дае падставы аспрэчваць меркаванні некаторых крытыкаў¹⁷ наконт элітарнасці, а таксама постмадэрністычнасці творчасці Андрэя Хадановіча, характарызуючы яе хутчэй як творчасць на памежжы мастацкасці і кітчу.

Iryna Aheyeva

Between kitsch and artistry: humour and irony in A.Khadanovich's works

A b s t r a c t

The modern Belarusian writer Andrey Khadanovich is basically accepted by literary critics as a representative of elite poetry. However, some aspects of his creativity indicate that this label is not wholly accurate. Humour and irony in A. Khadanovich's works are investigated in this article as a phenomenon of artistry bordering on kitsch.

¹⁶ Колькасць увагі, удзеленай кожнаму з пералічаных аб'ектаў, быць можа, сведчыць пра тое, што аўтар акцэнтуюе ўвагу менавіта на тым, што гарантуе смехавую рэакцыю ў адрасата, выкарыстоўваючы азначаную тэматыку як гарантаваны, правераны сродак.

¹⁷ Марыя Мартысевіч, Юры Андруховіч, Серж Мінскевіч і інш.